

ר' אלי פריימן

גדר מצוות הענקה

"כִּי יִמְכַר לְךָ אֶחִיד הָעֶבְרִי אוֹ הָעֶבְרִיָּה וְעַבְדְּךָ שֵׁשׁ שָׁנִים וּבִשְׁנֵה הַשְּׁבִיעִית תִּשְׁלַחְנוּ חֲפָשִׁי מֵעִמְךָ: וְכִי תִשְׁלַחְנוּ חֲפָשִׁי מֵעִמְךָ לֹא תִשְׁלַחְנוּ רִיקָם. הָעֲנִיק, תִּעֲנִיק לוֹ מִצֵּאֲנֶךָ וּמִגִּרְנֶךָ וּמִיִּקְבְּךָ אֲשֶׁר בְּרַכְךָ ה' אֱלֹקֶיךָ תֵּתֵן לוֹ...
לֹא יִקְשֶׁה בְּעֵינֶיךָ בְּשִׁלְחֶךָ אֹתוֹ חֲפָשִׁי מֵעִמְךָ כִּי מִשְׁנֵה שָׂכָר שְׂכִיר עַבְדְּךָ שֵׁשׁ שָׁנִים וּבְרַכְךָ ה' אֱלֹקֶיךָ בְּכֹל אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה".

(דברים, ט"ו, יב-יח)

שיטת המהרי"ט בדין הענקה

שיטת המהרי"ט בחידושיו לקידושין מובאת ב"משנה למלך" (עבדים ג, יב) לקשר בין דין מצוות הענקה לעבד עברי לבין זכות האדון למסור לו שפחה, ותורף דבריו הוא: כיוון שהאדון מוסר שפחה לעבד, אם כן למעשה עובד העבד גם ביום וגם בלילה על ידי העמדת ולדות לאדוניו, ומכיוון שבסכום המכירה לא נכלל סכום הרווח הזה של האדון - ציוותה התורה להעניק לעבד בצאתו. כראיה לשיטתו מביא המהרי"ט פסוק מפורש מהקטע לעיל:

"לֹא תִשְׁלַחְנוּ רִיקָם. הָעֲנִיק תִּעֲנִיק לוֹ מִצֵּאֲנֶךָ... לֹא יִקְשֶׁה בְּעֵינֶיךָ בְּשִׁלְחֶךָ אֹתוֹ... כִּי מִשְׁנֵה שָׂכָר שְׂכִיר עַבְדְּךָ שֵׁשׁ שָׁנִים".

כוונת התורה היא: אל יקשה בעיניך להעניק לעבד מצאנך וכו', שהרי הוא עבד אצלך משנה שכר שכיר, וכפי שמסביר רש"י על פסוק זה:

"עבד עברי עובד בין ביום ובין בלילה וזהו כפלים. שבעבודת שכירי יום. ומהו עבודתו בלילה? רבו מוסר לו שפחה כנענית והולדות לאדון".¹

לפי דרך זו יוסד להלכה שיש קשר ישיר בין חיוב הענקה לבין מסירת שפחה (עיין מ"מ שם ובמניח סימן תפב). ובמהרי"ט הגדיל לעשות וכתב, דאם האדון לא נתן שפחה לעבד - אינו חייב בהענקה, אע"פ שהיה יכול לתת לו שפחה; ובמ"מ חולק על זה. אבל לכו"ע ברור, שאם אסור לו לתת לו שפחה - אינו חייב בהענקה. על פי זה מובן היטב מדוע לא חייבה התורה מצוות הענקה בעבד שמוכר עצמו: היות שנפסק ברמב"ם (עבדים ג, יב) וביתר הפוסקים שאסור להשיאו שפחה - ממילא בטל טעם המצווה. לשיטה זו נראה בפשטות, שגדר התשלומים הוא דין של חוב. זאת אומרת: האדון חייב לשלם לעבדו בעד עבודתו בלילה, וזה כמו כל חוב שאדם חייב לחברו עקב הנאה שקיבל ממנו.²

1. והדברים מפורשים בפירוש הרשב"ם לפסוק זה. ובאמת שכן משמע מרש"י בקידושין יד, ב ד"ה "להרצאת אדון".

2. ועיין מ"מ (עבדים ג, יד) ד"ה "והרי כתוב" בסופו.

בשורות הבאות ננסה לבאר את גדר מצוות הענקה בכיוון שונה מדרכו של המהרי"ט.

גדר מצוות הענקה - מדין צדקה

הרמב"ן, בהשמטות למצוות ל"ת מצווה טז, הוסיף מצוות ל"ת:

"המצווה הטו: שנמנענו שלא יחר בעינינו בשלחנו העבדים חפשים בשנה השביעית... והוא אמרו יתברך 'לא יקשה בעינך בשלחך אותה חפשי מעמך וכו'".

וכן כתב ר"ש בן גבירול ל"ת קנב, וכך מסבירו שם התשב"ץ בזהר הרקיע; וכן מנה הבה"ג מצווה זו. נראה שלשיטה זו אין קשר בין הפסוק 'לא יקשה בעינך וכו' לבין הפסוק שלפניו "העניק תעניק"; כל הפסוק מתייחס למצוות **שילוח העבד**, והתורה מנמקת את דרישתה לשחרור העבד בזה שעבד "משנה שכר שכיר" ברור א"כ, ש"משנה שכר שכיר" מתפרש לא כעבודה בלילה ע"י השפחה אלא ככפילות זמן העבודה של שני השכיר (וכך מסביר ראבי"ע פסוק זה).

יש להוסיף שגם הרמב"ם נוקט בשיטה זו, ואעפ"כ לא מנה מצווה זו בתרי"ג מצוות בגלל כלליו בשורשים שעל פיהם מנה את המצוות, וכמו שכתב ה"מגילת אסתר": "מה שלא מנא הרב הוא לפי שזה הוא דין מדיני מצות שלוח העבד לחפשי בשנה השביעית, וכבר ידענו מהשורש השביעי שלא יבא במנין" (ועיין בגרי"פ פערלא עשה כז הסבר אחר). אבל, בהסבר הפסוק גם הרמב"ם סובר כך, ואין קשר בין מסירת שפחה להענקה.

אפשר לראות גם מלשונו של הרמב"ם שהוא סובר בכיוון זה. בעיין בהלכות עבדים נראה שיש סדר מופתי בכתיבת ההלכות: פרק א עוסק בהגדרת סוגי העבדים ובהתנהגות הכללית והמוסרית שיש להתנהג עם העבד. פרק ב עוסק בקניית העבד וביציאתו בלבד, ובוה כלול כיצד הוא נקנה, כמה שנים הוא עובד (שהרי זה משמעותי לקניין), וכל סוגי היציאה לחופשי. פרק ג עוסק בדינים אשר נוצרו עקב היות האדם לעבד ועקב היותו קנוי קניין גוף לרבו: שפחה, רציעה והענקה. מובן, שבכל מקום שישנם הבדלים בין 'מוכר עצמו' לבין 'מכרוהו ביד' - הרמב"ם מציין דין זה. והנה, בהלכה יב בפרק ג מסכם הרמב"ם את כל ההבדלים בין שני סוגי העבדים, כאילו שגמר את הפרק, ורק לאחר מכן כותב את כל דיני הענקה לפרטיהם. דבר זה תמוה מאוד: מה ראה הרמב"ם להבדיל את דיני הענקה משאר הדינים? אמנם חלוקה זו כבר מפורשת בתורה עצמה כאשר בפרשת משפטים ביארה דין שפחה כנענית ורציעה ולא הזכירה כלום מעניין הענקה, ורק בדברים ט"ו, במסגרת הכוללת של מצוות הקשורות ל**נתינת צדקה**, נכתב דין זה. כך גם סידר הרמב"ם את מצוות הענקה ב"ספר המצוות". הוא מיקם אותה בצמוד למצוות הצדקה, בתור עשה קצו; וכך ל"ת רלג, שדן בהענקה, צמוד ל"ת של צדקה.

לכן נראה בבירור, שגדר מצוות הענקה הוא מדין **צדקה**, כשיטת הש"ך חו"מ סימן פו ס"ק ג, ויותר מזה: **אין קשר** בין נתינת השפחה לבין מצוות הענקה. את זה בא הרמב"ם להשמיע לנו בסדר כתיבת ההלכות, והמעין אכן יראה שבכל ההלכות לא מקשר הרמב"ם אף פעם בין דין הענקה לבין דין נתינת השפחה (ונראה שכך היא גם שיטת הריטב"א בסוגיין, שהרי לדעתו גם המוכר עצמו מותר בשפחה כנענית, אבל מצוות הענקה אין במוכר עצמו, ואם זה תלוי בזה - מדוע אין דין הענקה).

קושיית המנ"ח על "החינוך"

לפי זה ננסה קצת להבין את דברי החינוך במצווה תפב בסופה, וזה לשונו:
 "ומכל מקום אף בזמן הזה ישמע חכם ויוסף לקח, שאם שכר אחד מבני ישראל
 ועבדו זמן מרובה או אפילו מועט - שיעניק לו בצאתו מאשר ברכו השם".
 כבר תמה המנ"ח על החינוך ובצדק: כיצד הוא פוסק כך, והרי לכל היותר מצווה זו
 נאמרה בימכרוהו בידי אב לא במוכר עצמו! מנסה המנ"ח לומר, שהחינוך חולק על
 הרמב"ם וסובר כתוספות, שגם במוכר עצמו נהג דין זה. אך דחוק לומר זאת, שהרי
 החינוך לא נוטה משיטת הרמב"ם, ובעיקר שהרמב"ן לא חולק עליו בזאת. וגם המנ"ח
 עצמו הרגיש בזה.

קושיית המנ"ח מבוססת על ההנחה, שכוונת התורה היא בימכרוהו בידי בלבד,
 ומהטעם של מסירת שפחה. אבל לפי מה שנתבאר, אין קשר בין הדברים, ולהפך: יש
 להבין מדוע במוכר עצמו אין דין הענקה, שהרי מצד הסברה צריך להיות שדין זה
 ייאמר בכל מקרה, שהרי התורה בעצמה כדברי חז"ל ריבתה אמה עבריה לדין הענקה.
 ובאמת לפי דברינו, שדין הענקה לא קשור כלל למסירת שפחה, וגדר המצווה הוא
 מדין צדקה - מה נשתנה מוכר עצמו מימכרוהו בידי? וביותר קשה לפי מה שכתב
 הרמב"ם (עבדים א, א) דימוכר עצמו זהו ישראל שהעני ביותר ואפילו כסות לא נשאר לו,
 ולעומת זה ימכרוהו בידי הוא אדם שאין לו לשלם הקרן, אבל ייתכן שבביתו אין חיסרון
 כלל. איכ"כ, כיצד זה הפכה התורה את דיניהם, הרי מבחינה הגיונית היה מקום יותר
 להעניק למי שמכר עצמו לעבד?

ביאור מחודש בדעת ה"חינוך"

ומה שנראה לבאר בזה הוא כדלקמן. השאלות הנ"ל מבוססות על העובדה, שהממון
 הניתן בהענקה הוא כסף צדקה, וא"כ כל שכן שמגיע למוכר עצמו. אבל יש להעמיק
 בעניין זה ולבאר יותר.

כל תשלום ממוני בנוי על עיקרון של סיבה ומסובב (כמו כל דבר אחר בעולם): אדם
 עבד עבודה וזוהי סיבה לתשלום ממוני, התשלום הוא המסובב. כיצד נגדיר את התשלום
 על עבודה? בפשטות, ההגדרה לממון שיינתן לעבד היא: תשלומי חוב. העבודה יצרה חוב,
 והתשלומים הם תשלומי חוב. בכל סוג של תשלום יש לבדוק מהי הסיבה לחיוב, ומהו
 הגדר ההלכתי של הממון. לפי שיטת המהרי"ט הסיבה המחייבת בדמי הענקה היא:
 תוספת העבודה של העבד, וגדר הממון הוא: תשלומי חוב. אבל על פי שיטתנו, שממון זה
 הוא צדקה, אפשר להפריד בין הגורם המחייב את הממון לבין גידרו ההלכתי של אותו
 ממון. כל מה שהסברנו לעיל שממון זה מוגדר כצדקה - זהו הגדר ההלכתי של הממון
 הניתן לעבד, אבל הגורם המחייב איננו הגורם המחייב נתינת צדקה בתנאיה הרגילים. לא
 מצבו הכלכלי של העבד גרם לחייב את האדון בנתינת הצדקה, שהרי אם כך הוא, אם זו
 הסיבה לממון, יש צורך לעמוד בקריטריונים שקבעה ההלכה לנתינת צדקה. אלא, צריך
 להפריד ולומר, שהגורם המחייב בנתינת הענקה הוא אחד, והגדר ההלכתי של אותו

ממון הוא אחר (צדקה).

עתה עלינו לנסות להבין מהו אותו גורם המחייב את נתינת הממון. הרמב"ם כותב:

"עבד עבדי האמור בתורה זה ישראלי שמכרו אותו בי"ד על כרחו או המוכר עצמו **לרצונו** (עבדים א, א).

ויש לעיין: מה בא הרמב"ם להשמיענו במה שאמר "על כרחו", הרי ייתכן שהאדם אינו מתנגד למכירתו וכן, מה בא להשמיענו במה שכתב ב'מוכר עצמו', שמדובר 'לרצונו'! מספיק היה לכתוב כך: "זה ישראלי שנמכר ע"י בי"ד או נמכר ע"י עצמו"!!

נראה א"כ, שהרמב"ם בא להגדיר לנו את ההבדל העקרוני בין 'מוכר עצמו' לבין 'מכרוהו בי"ד'. אמת ונכון, ייתכן שגם ב'מכרוהו בי"ד' האדם מוכן בעצמו למכירה, אבל כלפי בי"ד אין זה משנה. ההבדל העקרוני בין מי שמכר עצמו לבין מי שנמכר ע"י בי"ד הוא, שגנב שבי"ד מוכרים אותו - ניטלו ממנו דעתו ושיקוליו האישיים, ומעתה כל מעשיו נעשים על פי בי"ד בלבד. לעומתו, אדם שמוכר עצמו מחליט את כל החלטותיו על פי עצמו ורצונותיו. ובאמת, מכיוון שזהו עיקרון בסיסי ומוחלט - ייתכנו מקרים שבהם אדם מוכר עצמו אע"פ שאין התורה רואה בעין יפה את מכירתו, כגון: מוכר עצמו לגוי, או מוכר עצמו אע"פ שאינו עני במיוחד, ובכל אופן התורה אינה מתערבת במעשיו.

מעתה נראה, שהגורם המחייב בהתייחסות המיוחדת בנתינת המענק לעבד הוא הנקודה המיוחדת הזו: הרצון לעזור לאדם שהיה נטול כל הירות עצמית במשך מספר שנים, נטול כל שיקול דעת עצמאי. 'הענקה' היא למעשה התייחסות חמה ומעודדת למצב מעין זה. יחס מיוחד זה מגיע דווקא לאדם שלא רצונו החופשי גרם למצבו הנחות אלא החלטות חיצוניות; החלטות של בי"ד שנכפו עליו גרמו לכך. אבל אדם שמכר עצמו - מכיוון שהתורה לא התערבה כלל בעצם מעשה מכירתו, כך אינה מצווה את אדונו במענק שיחרוהו. אמנם כל זה באדם שמכר עצמו **מרצונו** לעבד עברי על פי כל הגדרים ההלכתיים של עבד עברי - לאדם כזה נמנעה התורה מלחייב שיינתן לו מענק.

לפיזה אין ספק שצדק בעל ספר "החינוך" בקביעתו ש"רוח הדברים" מוכיחה שמצווה רבה עושה האדם הנותן לשכירו מענק בתום תקופת עבודתו, לאדם שלא מכר עצמו לעבד עברי, אלא השכיר עצמו למען פרנסת ביתו.

לסיכום: הגורם המחייב בהענקה הוא הרצון של התורה לעזור לאדם נטול כל רצון חופשי במשך זמן רב. תשלומים אלו מוגדרים ככספי צדקה בין חיוב ממוני זה לבין אפשרות מסירת שפחה לעבד אין שום קשר. מדברי הרמב"ם למדנו חילוק עקרוני בין 'מוכר עצמו' לבין 'מכרוהו בי"ד', ומתוך חילוק זה נובעות השלכות הלכתיות.